

Teksty w pracy nad dawną mapą. Refleksje warsztatowe

Beata Konopska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Katedra Geomatyki i Kartografii

ORCID 0000-0002-9302-5164

E-mail: beata.konopska@umcs.pl

Zarys treści: Celem artykułu jest potwierdzenie tezy, że znaki tekstowe i wszelkie inne teksty związane lub odnoszące się do utworu kartograficznego są źródłem historycznym, które warunkuje wielowątkowe odczytanie jego treści, stanowiąc przy tym niezależny od niego dokument, wpisujący się w świadectwo epoki. Próba potwierdzenia tej tezy wymagała zdefiniowania przedmiotu badań i uporządkowania tekstów wziętych po uwagę. W świetle przyjętych definicji przedmiotem rozważań są różnego rodzaju znaki tekstowe, które współtworzą transkrypcję kartograficzną, teksty formalne i dopełniające informację o przestrzeni zobrazowanej na mapie oraz dokumentacja tekstowa a także teksty, których mapa jest głównym motywem. Tezę potwierdzono, ale okazało się, że spośród wszystkich omawianych rodzajów tekstów największe zainteresowanie badaczy budzą ze znaków tekstowych – nazwy własne, z tekstów formalnych – legendy oraz teksty dopełniające i archiwalia.

Słowa kluczowe: znaki kartograficzne, znaki tekstowe, teksty, źródła kartograficzne, dawne mapy

1. Wprowadzenie

Wszelka informacja, myśl, zagadnienie przekazywane w formie mapy lub dłuższa narracja w formie atlasu zapisane są za pomocą znaków punktowych, liniowych, powierzchniowych i tekstowych. Rozmieszczenie znaków unaocznia nie tylko istnienie obiektów w przestrzeni geograficznej, ale przede wszystkim uzmysławia przestrzenne relacje i wzajemne związki pomiędzy przedstawionymi obiektami. W tym kontekście mapa jest opowieścią o przestrzeni geograficznej minionej, współczesnej lub przyszłej, pisaną językiem kartograficznym złożonym ze znaków graficznych i tekstowych. Twórcy map bowiem, tworząc własną narrację, opartą na znakach kartograficznych, nie odrzucili tradycyjnej narracji linearnej, dlatego mapa łączy dwa modele myślenia; reprezentacją pierwszego jest grafika, odzwierciedlająca przestrzeń za pomocą znaków graficznych a drugiego tekst. Znaki tekstowe są naturalną i nieodzowną ingrediencją

każdego utworu kartograficznego. Odgrywają one ważną rolę, ponieważ jako „istoty tekstocentryczne”¹ łatwiej je rozumiemy (G. Godlewski 2018).

Przedmiotem poniższych rozważań są więc różnego rodzaju znaki tekstowe, które współtworzą transkrypcję kartograficzną, teksty formalne i dopełniające informację o przestrzeni zobrazowanej na mapie oraz dokumentacja tekstowa a także teksty, których mapa jest głównym motywem.

Znaki tekstowe są równorzędne do pozostałych znaków kartograficznych, przekazują informację o nazwie własnej obiektu, przybierając formę graficzną osadzoną w kulturze miejsca i stylistyce epoki oraz hierarchizującą tę informację. Znaki tekstowe to także nazwy pospolite, skróty, litery (także cyfry) i skrowidze. Pozostałe elementy tekstowe rozmieszczone są zazwyczaj poza obrazem mapy i mają charakter tekstów formalnych z punktu widzenia jej redakcji. Są one – podobnie jak nazwy – istotnym źródłem historycznym, charakteryzującym epokę i funkcję mapy, styl wydawnictwa, erudycję autora i politykę państwa. W zależności od rodzaju mapy i epoki są rozbudowane lub lakoniczne. Do tej kategorii zaliczam: tytuł mapy, dedykacje, informacje o podstawach matematycznych i objaśnienia znaków w legendzie oraz wszelkie informacje związane z czasem i miejscem opracowania lub wydania, współtwórcami, wydawcą oraz właścicielem praw autorskich, a także potwierdzenia legalności wydania.

Następną kategorię tworzą teksty dopełniające treść mapy, umieszczone w obrębie arkusza, na którym jest ona wydrukowana lub na jego odwrocie. Są one drukowane lub rękopiśmienne, mają postać lakonicznych komentarzy odautorskich lub obszernych pogłębionych analiz, wyjaśniających problematykę mapy. Czasem są to odręcznie napisane na marginesach lub przy wybranych sygnaturach albo pełne niepewności refleksje, oddające nastrój piszącego.

Osobną kategorię tekstów tworzą wszelkie archiwalia, bez których analiza treści mapy i jej ocena są niepełne. To wszystkie dokumenty, które powstały przed lub w trakcie pracy nad mapą oraz w czasie jej dystrybucji. Zaliczyć do nich można m.in. instrukcje i opisy terenowe wykonane podczas pomiarów, metryki map i dokumentację działalności wydawniczej, odnoszącą się do tytułów własnych (lub konkurencji) oraz wszelkie rachunki, kwity potwierdzające czynności drukarskie lub dystrybucyjne.

Ostatnim rodzajem tekstów branych pod uwagę są teksty o mapach. W tej grupie należy umieścić wszelkiego rodzaju omówienia i autoreferaty, recenzje, artykuły recenzyjne i polemiki oraz katalogi i teksty promocyjne zamieszczane w czasopismach lub w formie druków ulotnych.

W świetle powyższego przeglądu tekstów, związanych z utworami kartograficznymi oraz doświadczenia w pracy nad dawną mapą skłaniam się do

¹ G. Godlewski (2018, s. 67) zwraca ponadto uwagę na fakt, że tekst w kulturze zaawansowanej piśmienności jest również modelem myślenia a nie tylko wysoko wartościowaną formą wypowiedzi językowej. W jego ocenie tekst jest mocno uprzywilejowaną formą wypowiedzi językowej.

postawienia tezy, że znaki tekstowe i wszelkie inne teksty związane lub odnoszące się do badanej mapy są źródłem historycznym, które warunkuje wielowątkowe odczytanie jej treści, stanowiąc przy tym niezależny od niej dokument, wpisujący się w świadectwo epoki. Próba potwierdzenia tej tezy – w mojej ocenie dość oczywistej – wymaga nie tylko uporządkowania tekstów wziętych po uwagę, ale także zdefiniowania przedmiotu badań, który nie jest oczywisty.

W obu przypadkach, tekstu i mapy, definicje nie są stabilne, ewoluują w czasie i wynikają z perspektywy dziedzin, które je formułują. Żeby nie ograniczać przedmiotu badań przyjęto za *Wielkim słownikiem języka polskiego PAN* definicję mapy uznając, że jest nią „obraz określonego fragmentu Ziemi przedstawiony na płaszczyźnie za pomocą umownych znaków”², ale odrzucono podaną w nim definicję tekstu jako ciągu zapisanych zdań, tworzących pewną całość³, gdyż mocno zawęziłoby to przedmiot badań, pozostawiając wiele jego przejawów poza obszarem zainteresowań. Poszukiwania bardziej otwartej definicji tekstu podążały za językoznawcami, którzy nie postrzegają go jako zjawiska wyłącznie językowego⁴ i badaczami tekstów kulturowych, którzy rozumieją go jako spójną sekwencję znaków, wpisującą się w określony wzorzec kulturowy⁵. Poszukiwania te wynikały z próby znalezienia punktu odniesienia,

² Zob. wsjp.pl (dostęp: 12.12.2021)

³ Ibidem.

⁴ W. Babik (1992, s. 22) pisze, że „W językoznawstwie każda wypowiedź sformułowana w języku naturalnym, bez względu na sposób jej przekazania, nazywana jest tekstem. W węższym znaczeniu, według niektórych językoznawców, tekst oznacza tylko przekaz w języku naturalnym o długości większej niż jedno zdanie. W ten sposób traktuje się go na przykład w lingwistyce tekstu (...). Tekst traktowany jest więc przeważnie bardzo szeroko. W zakresie tego terminu włącza się nie tylko teksty językowe, jak umownie można by nazwać teksty, w których dominuje język naturalny, ale i wszelkie inne komunikaty”. Przeglądu definicji lingwistyki i tekstu dokonał M. Kaczmarkowski (1987), który pisze o ich autorach, że „wskazują zgodnie na tekst jako na *obiectum materiale* lingwistyki tekstu”, a ewentualne różnice w rozumieniu tekstu tkwią wg niego wyłącznie w szczegółach. Tekst nie stanowi zjawiska wyłącznie językowego, stąd sama lingwistyka tekstu nie jest w stanie w pełni go zdefiniować. Dlatego, jak dalej pisze M. Kaczmarkowski, powołując się na M.R. Mayenową (1976), kwestia ta należy do szerszej dyscypliny jaką jest teoria tekstu, która odnosi się do pragmatyki w pojmowaniu, wyodrębnianiu spośród innych zjawisk i definiowaniu tekstu.

⁵ Krótkiego przeglądu definicji tekstu kultury funkcjonujących w literaturze polskiej dokonała M. Wołoszyn (2019). Autorka na ich podstawie sformułowała także wyróżniki, które pozwalają na uznanie jakiegoś utworu za tekst kultury. Wg M. Wołoszyn tekst kultury to: „znaczący, spójny, świadomy wytwór kultury, umysłowości i aktywności kulturowej człowieka; wewnętrznie zorganizowany, uporządkowany według określonych reguł, wytwór kultury stanowiący całość; jest dobrem zbiorowym, zdolnym do rozprzestrzeniania się i rozwoju; jest efektem powtarzalności określonych zachowań wewnętrznych i zewnętrznych członków społeczeństwa (np. myślenia, odczuwania, skłonności do działań twórczych); ma wymiar materialny i duchowy, jednostkowy i globalny; współtworzącym go narzędziem jest szeroko rozumiany język; to także wszelkie działania artystyczne, które realizuje jakiś utrwalony wzorzec kulturowy; jest nośnikiem pewnych idei; oddziałuje na wyobraźnię, emocje, a społeczność uznaje go za ważny; to każda spójna sekwencja znaków. Ostatni wyróżnik odwołuje się do *Słownika terminologii medialnej* (2006, s. 214), wg którego tekstem kultury jest każda spójna sekwencja znaków. W świetle powyższego wywodu utwory kartograficzne można również analizować jako teksty kultury.

który pozwoliłby łączyć i porównywać dokumentację wykonawczą i wydawniczą, wielozdaniowe opisy towarzyszące mapie, pojedyncze zdania, równoważnikowe tytuły, objaśnienia znaków w legendzie, nazwy, skróty itd.

Mając świadomość tak różnorodnych form tekstowych związanych z utworem kartograficznym, podjęto w artykule także próbę określenia roli, jaką odgrywają one w tym skomplikowanym systemie przekazu wieloaspektowej informacji o przestrzeni, jakim jest mapa.

2. Znaki tekstowe – nazwy, skróty, litery, skorowidze

Znaki tekstowe to nazwy własne i pospolite, skróty, litery (także cyfry) i skorowidze. Dominującą grupą w tej kategorii są nazwy własne. Wysuwają się one na pierwszy poziom czytania mapy ze względu na formę graficzną, która najczęściej spośród pozostałych znaków tekstowych ma przypisaną funkcję hierarchizowania informacji i jest mocno osadzona w kulturze miejsca i stylistyce epoki. Nazwy własne i pospolite, skróty, litery (także cyfry) wraz z pozostałymi znakami graficznymi (punktowymi, powierzchniowymi, liniowymi) tworzą na mapie jeden zbiór równorzędnych znaków kartograficznych.

Opracowanie znaków tekstowych jest czynnością żmudną, najczęściej wykonywaną zgodnie z instrukcją, jak w przypadku map wojskowych. Trudno generalizować, ale analiza wielu map dowodzi, że w dużych oficynach także istniały podobne wytyczne. Z punktu widzenia wydawców były one istotne, gdyż nadając mapom oryginalności, przyczyniały się do rozpoznawalności oficyny, choć poddawały się tendencjom estetycznym miejsca i czasu. Wydawcy kartograficzni zamawiali więc lub sami opracowywali oryginalne i charakterystyczne dla siebie kroje liter oraz wypracowywali manierę ich rozmieszczania⁶.

Kontynuując wątek zagadnień technicznych należy zwrócić również uwagę na fakt, że sytuowanie znaków tekstowych wśród pozostałych elementów treści mapy było jednym z trudniejszych zadań w procesie tworzenia mapy. Ręczne wykonywanie znaków zastąpił na początku XX w. druk, w latach dwudziestych XX w. pojawiły się naklejane napisy, oparte na technice fotografii. Kiedy pojawiły się, dyskusję toczono wokół ich czytelności i trwałości, J. Szafarski (1965) pisał, że w celu uniknięcia odklejania liter i opisów niektóre wydawnictwa próbowały używać różnego rodzaju stempli. Technika ta była na tyle trwała, że jeszcze na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Polsce naklejano znaki tekstowe na czystorysach map, korzystając najpierw z papieru, następnie z błony fotograficznej.

⁶ Na przykład T. Panecki (2015, s. 55) analizując mapy z przełomu XIX i XX w. pisze: „Krój pisma na analizowanym arkuszu [przyp. aut. mapy niemieckiej] z okolicami Dębina świadczy jednak o zapożyczeniu klasyfikacji z mapy rosyjskiej: widać wyraźne rozróżnienie pomiędzy nazwami: Ryki (większa wieś?), Moschtschanka [Moszczanka] (wieś) i Vw. [Vorwerk] Ryki (folwark)”.

Znaki tekstowe umieszczane są na tle rysunku sytuacyjnego i z tego powodu wchodzą z nim w konflikt graficzny. Skutkuje to obniżeniem czytelności mapy, zarówno nazwy jak i pozostałych elementów treści. Twórcy map różnie ten problem rozwiązywali, w zależności od epoki i techniki wykonywania map. Pomocne były tu generalizacja, technika wykonywania rysunku mapy, druk wielobarwny, kolejność elementów nanoszonych na mapę i elastyczność w umieszczaniu nazwy przy sygnaturze obiektu, do którego się odnosi.

2.1. Napisy – nazwy własne oficjalne i miejscowe

Badanie, a zwłaszcza odtwarzanie dawnego nazewnictwa geograficznego nie może obejść się bez historycznych źródeł kartograficznych, dokumentacyjnych i opisowych oraz pamięci społecznej. Janusz Gołaski (2012, s. 122) badając chyba najważniejsze z nazw geograficznych – topo-, oro- i hydronimy – pisał, że wyrażają one „również uczuciowy stosunek twórcy do otaczającego go świata, świadczą o jego zażyłości, obawach i nadziejach, zakorzenieniu w czasie i w miejscu, są przejawem patriotyzmu rozumianego jako miłość do ojczyźnej ziemi.”

Napisami najczęściej pojawiającymi się na mapach są nazwy własne, jak na przykład: nazwy miast, wsi, przysiółków, kolonii, obiektów fizjograficznych, krain historycznych itp. Nazwy własne związane z osadnictwem opisują sygnatury, które – jako reprezentacje na mapie obiektów terenowych – położone są topograficznie, natomiast położenie opisów jest dowolne, z zastrzeżeniem jednoznacznego odnoszenia się do opisywanej sygnatury lub są one ułożone zgodnie z instrukcją opracowania mapy (dotyczy to głównie map w skalach topograficznych)⁷. Położenie na mapach napisów odnoszących się do obiektów powierzchniowych, jak np. zbiorników wodnych, regionów fizjograficznych, krain historycznych itp., nawiązuje – poprzez rozlokowanie poszczególnych liter nazwy – do rzeczywistego kształtu takiego obszaru. Funkcja, jaką w tych przypadkach pełni napis zależy od tego, czy dany obiekt ma uwidocznioną na mapie granicę (zasięg), czy jest jej pozbawiony. W przypadku braku oznaczenia granicy linią (zasięg liniowy) lub barwą (zasięg plamowy), rozmieszczenie napisu (jego poszczególnych liter) staje się formą wizualizacji zasięgu geograficznego tego obszaru (zasięg tekstowy). W tej metodzie kartograficznej, ułatwiającej wyobrażenie kształtu opisanej jednostki, mamy do czynienia z jednej strony z zapisem linearnym nazwy własnej a z drugiej z transkrypcją kartograficzną, kodującą miejsce tego obiektu w organizacji przestrzeni za pomocą wielkości, kroju i barwy pisma.

⁷ Zagadnienie wykonywania napisów analizuje W. Włoskiewicz (2015) na przykładzie instrukcji Instytutu Wojskogeograficznego w Wiedniu oraz zasad wydanych przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie. Autor objął analizą instrukcje topograficzne Militärgeographisches Institut z lat 1875, 1887, 1894, 1903 oraz dokumenty WIG-u z lat 1925, 1936 i 1937.

Przykładem obrazującym powyższe rozważania są mapy ogólne małego i średnioskalowe sprzed XVI i XVII w., tj. sprzed czasu, kiedy zaczęto na mapach wyraźniej oznaczać granice, wcześniej bowiem (do średniowiecza) nie przywiązywano większej uwagi do obrazowania przebiegu granic politycznych (M. Baramowa 2010). Ich zasięg z grubsza określały napisy nazw krajów i regionów. Z tego względu napisy te zawierały pierwiastek przestrzenny⁸. Podobnie jest z brzmieniem nazwy, które również może wskazywać położenie, jak np. Zarzecze, Przedgórze (A. Czerny 2011). Istotną rolę odgrywało jednak nie tylko położenie napisu, ale także wielkość liter, które intuicyjnie uzmysławiają miejsce tego obszaru w organizacji przestrzeni objętej mapą. Zastosowane wielkości czcionek odzwierciedlają strukturę administracyjną lub polityczną albo nieoficjalną, opracowaną przez twórcę lub fundatora mapy, najczęściej obrazującą ich emocjonalny stosunek do poszczególnych części prezentowanej przestrzeni.

Pozostając przy doświadczeniu przestrzeni przez twórców map należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną istotną kategorię nazw, które nie określają żadnego obiektu topograficznego i nie należą do nazw oficjalnych, ale nanoszone są na mapy, ponieważ funkcjonują w przestrzeni społecznej i są przechowywane w pamięci społecznej. To nazwy (własne) miejscowe, które odgrywają istotną rolę w budowaniu tożsamości (J. Mycielski 1900, G. Strauchold 2010, B. Konopska, T. Bogacz 2017), ale też paradoksalnie – w kontekście wykorzystania map wojskowych – służą do orientacji w terenie pozbawionym charakterystycznych punktów topograficznych, jak np. na dużych połaciach leśnych lub innych otwartych przestrzeniach⁹.

W przypadku nanoszenia na mapę nazw obiektów liniowych, np. granic, rzek, dróg itp., widoczne jest nawiązanie wielkością napisu do hierarchii tych obiektów lub zmienności, jak w przypadku rzek (mniejsza nazwa przy źródle, większa na odcinku środkowym i dolnym). Cechą charakterystyczną napisów towarzyszących tym obiektom jest dążenie do naśladownictwa przebiegu znaku¹⁰ w zakresie, na jaki pozwala stosowana technika wykonania mapy.

⁸ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że współczesne instrukcje opracowania map numerycznych traktują napisy jako atrybuty nieprzestrzenne, np. *Instrukcja techniczna K-1* § 30 „Każdy obiekt stanowiący treść mapy numerycznej musi mieć przyporządkowane sobie atrybuty przestrzenne – określające położenie obiektu, oraz może mieć przyporządkowane sobie, zależne od charakteru obiektu atrybuty nieprzestrzenne – określające inne właściwości obiektu. Wśród atrybutów nieprzestrzennych wyróżnia się atrybuty opisowe – jawnie występujące na mapie w postaci tekstów”. („Dziennik Ustaw”, Nr 30, poz. 297).

⁹ Jak pisze W. Włoskowicz (2015) „Instrukcja [przypr. aut. Militärgeographisches Institut w Wiedniu] z roku 1887 nakazywała, aby w regionach górskich i na rozległych obszarach leśnych podpisywać nawet obiekty i miejsca pozbawione większego znaczenia, o ile mają nazwy i są przydatne do orientacji (IN1887, s. 173)”.

¹⁰ H. Siewierski (1981) patrzy na literę jako elementarny znak językowy, pozwalający dojrzeć wielopoziomą, symboliczną konstrukcję słowa. Wskazuje także, że częstokroć kształt liter zawiera jakiś element naśladownictwa rzeczy określanej, jest zewnętrznym wyrazem idei, jaką kiedyś

Zasada rozmieszczania napisów na mapie jest niezmienna chyba od początku tworzenia map i bazuje na dedukcji, czyli postępowaniu od ogółu do szczegółu. W pierwszej kolejności nanoszone są napisy największych i najważniejszych jednostek dla danego obszaru. Na końcu są najmniejsze i najmniej istotne. Problemy powstają w miejscu zagęszczenia obiektów do nazwania. Pomocna jest tu generalizacja, ale ten proces podobnie jak przy innych elementach mapy jest mocno subiektywny, nawet na mapach wojskowych, gdy regulują go instrukcje. Na przykład instrukcja do austriackiej *Spezialkarte* zalecała pominięcie mniej ważnych nazw i przeniesienie ich na oleaty, uznając, że są one „przykrą koniecznością” (W. Włoskiewicz 2015, s. 36). Prawdopodobnie wielu twórców map (także mam współczesnych) podpisałoby się pod tymi słowami. Nie rozwijając tego wątku warto jednak zauważyć, że brak nazwy na mapie nie musi oznaczać jej nieznamości przez autora.

Nieumieszczenie nazwy na mapie może być również wynikiem jej wykluczenia z obiegu społecznego przez władzę (B. Konopska 2013). Nazwy bowiem nierzadko są przedmiotem jej zainteresowania i podlegają wykluczeniu z różnych powodów. Dlatego warto wyjaśniać ich brak na mapie i w innych źródłach pisanych. Jedną z przyczyn są na przykład związki nazw z faktami historycznymi niewygodnymi dla władzy. Można przyjąć za J. Pospiełowem cytowanym przez A. Czernego (2011, s. 91), że likwidacja nazwy historycznej, która stała się nie do przyjęcia w nowych warunkach politycznych, ma na celu zatarcie pamięci.

2.2. Skróty i litery (liczby)

Pojedyncze znaki tekstowe i skróty nazw genetycznie łączą się z pozostałymi napisami, więc wiele treści zamieszczonych wyżej odnosi się także do nich. Skróty i pojedyncze litery dotyczą głównie nazw pospolitych (jej skrót lub litera), sporadycznie wykorzystują możliwości wartościujące (wielkość, kolor, krój pisma). Na mapie występują łącznie z sygnaturą lub samodzielnie, reprezentując obiekty, których nie można przedstawić w skali mapy (metoda sygnaturowa). Z uwagi na zajmowanie niewielkiej powierzchni na mapie, można założyć, że ich położenie jest topograficzne. Skróty, pojedyncze litery i cyfry to elementy pojawiające się w dużej liczbie niemal na każdej mapie. Na przykład na mapach Wojskowego Instytutu Geograficznego było ich ponad siedemdziesiąt (M. Meksuła, L. Grzechnik 2015).

Cyfry na mapach pełnią różne funkcje. Te zamieszczone w obrębie treści mapy są informacją ilościową o przestrzeni geograficznej, np. liczby

stworzył człowiek. W przypadku kartografii to naśladownictwo jest wyraźnie widoczne nie tylko w wielkości liter, ale także w ułożeniu napisów, które naśladują kształt obiektu i symbolizują jego ważność z punktu widzenia autora mapy.

umieszczone pod nazwą miejscowości określają liczbę mieszkańców, domów, dymów, umieszczone przy znakach szczytów lub przełęczy informują o wysokości nad poziomem morza, a także gdy określają współrzędne układu odniesienia lub skalę mapy.

2.3. Nazwy i ich indexy, registry, skorowidze

W literaturze przedmiotu i w utworach kartograficznych lista nazw własnych użytych na mapie określana bywa zamiennie jako *registrum*, *tabula*, *indeks*, *wykaz*, *spis* lub *skorowidz*. Najczęściej jednak używanym określeniem jest „*index*”. Odwołując się ponownie do *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* trzeba stwierdzić, że najbardziej trafnym określeniem z punktu widzenia współczesnego języka jest *skorowidz*. Jest on bowiem „alfabetyczną listą wyrazów, terminów lub tematów występujących, w jakimś dziele lub dokumencie, wraz z informacjami umożliwiającymi ich odnalezienie w tekście”¹¹ lub, jak w omawianych przypadkach, na mapie. Natomiast *indeks* to po prostu „alfabetyczna lista wyrazów, terminów, tematów itp. występujących w jakimś dziele”¹². Częste użycie tego określenia można wyjaśnić faktem, że początkowo, zanim zaczęto stosować jakiegokolwiek odniesienia do stron lub siatki skorowidzowej, faktycznie były to tylko wykazy nazw ułożonych alfabetycznie. Poza tym *indeksowanie* to dodawanie opisów, stworzonych według określonych kryteriów, do bazy danych, ułatwiające przeszukiwanie i segregację zbioru, którego elementy się opisuje¹³.

Skorowidz do mapy lub atlasu jest narzędziem do wyszukiwania nazw własnych. Generalnie, jako *indeks rzeczowy*, pełni funkcję informacyjno-wyszukiwawczą, ale w przypadku dodania w nim określenia dotyczącego rodzaju obiektu, przyjmuje funkcję *klasyfikującą* (J. Pacek 2006). Rozwijając tę myśl, można zaryzykować stwierdzenie, że *skorowidz nazw* *unaocznia* i *scala* dwa modele myślenia, które łączy *mapa* (*linearny* i *graficzny*). Na mapie reprezentacją pierwszego modelu jest *tekst*¹⁴ (*nazwa*) a drugiego *grafika* (*odzwierciedlenie przestrzeni*). W *skorowidzu* model *graficzny* ulega jednak *transformacji* i jest zapisany w sposób *linearny*.

Zagadnienie *transformacji modelu graficznego na linearny* wiąże się z ideą *kartograficznego przekazu informacji*, którą na gruncie polskim podjął jako pierwszy *Lech Ratajski* (C. Board 1982), a rozwijali *P. Neytchev*, *W. Ostrowski*,

¹¹ *Wielki słownik...*, op. cit.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ G. Godlewski (2018, s. 64) w swoich rozważaniach o kulturze zaawansowanej piśmienności dowodzi, że *tekst* staje się nie tylko wysoko wartościowaną, uprzywilejowaną formą wypowiedzi językowej, ale również modelem myślenia.

W. Żyszkowska¹⁵. Na niej także oparł swoje rozważania nad miejscem i funkcjonowaniem źródeł kartograficznych w systemach informacyjno-wyszukiwawczych Wiesław Babik (1992), określając materiały kartograficzne jako teksty mieszane. Podstawą do takiego sformułowania były właśnie zasady logiczno-semiotyczne sformułowane w odniesieniu do znaków kartograficznych przez Lecha Ratajskiego (1971).

Na spisy nazw należy także spojrzeć przez pryzmat niezależnego źródła historycznego, dokumentującego wiedzę geograficzną, często źródła funkcjonującego w osobnej oprawie edytorskiej. Już same zestawienia zasobności skolorowidzów dają podstawę do analiz nie tylko w zakresie liczby i rodzaju nazw zastosowanych na mapie, ale zmian pojemności graficznej mapy, która była ściśle powiązana z ewolucją technik wykonywania map. W zasadzie od początku liczba nazw na mapie była wypadkową wiedzy i techniki ich wykonywania. Jednak żeby dopełnić obrazu należałoby stwierdzić, że była kompromisem pomiędzy wiedzą geograficzną i emocjonalnym stosunkiem do przestrzeni twórcy, zamawiającego lub władzy oraz pojemnością graficzną mapy, której wykładnikiem jest jej czytelność.

3. Teksty formalne

Pozostałe elementy tekstowe rozmieszczone są zazwyczaj poza obrazem kartograficznym i mają charakter tekstów formalnych z punktu widzenia redakcji mapy. Są one – podobnie jak nazwy – istotnym źródłem historycznym, charakteryzującym epokę i funkcję mapy, styl wydawnictwa, erudycję autora i politykę państwa. W zależności od rodzaju i czasu powstania utworu kartograficznego są lakoniczne lub bardziej rozbudowane. Do tej kategorii zaliczam: tytuł mapy i dedykacje, informacje o podstawach matematycznych i objaśnienia znaków w legendzie oraz wszelkie informacje związane z czasem i miejscem opracowania lub wydania, współtwórcami, wydawcą oraz właścicielem praw autorskich, a także potwierdzenia legalności wydania.

Wśród tekstów formalnych osobną grupę stanowią dedykacje, które są ważnym źródłem dla historyka kartografii. Jeżeli jest zamieszczona w utworze kartograficznym, to badający utwór zawsze o niej komunikują, ale tylko nieliczni poświęcają więcej uwagi jej treści. Cytowany już wcześniej *Wielki słownik języka polskiego PAN* podaje, że dedykacja to krótki tekst, w którym autor symbolicznie ofiarowuje komuś swój utwór lub określony przedmiot¹⁶.

¹⁵ W. Ostrowski (2013) pisze, że ważny nurt w semiotyce kartograficznej stanowią teorie języka mapy, w których system znaków kartograficznych analizowany jest z wykorzystaniem aparatu pojęciowego stosowanego do opisu i analizy języka naturalnego. Przedstawicielami tego kierunku są U. Freitag, A.A. Lutyj, J. Pravda i H. Schlichtmann, a w Polsce wspomniany L. Ratajski, P. Neytchev. W. Ostrowski, W. Żyszkowska.

¹⁶ *Wielki słownik...*, op. cit.

W stosunku do utworów kartograficznych jest to dość mylna definicja już na samym początku, bowiem jest to z rzadka krótki test. Dedykacje zamieszczane w książkach są przedmiotem zainteresowań głównie językoznawców, literaturoznawców¹⁷, natomiast do dedykacji zamieszczonych na mapach i w atlasach odnoszą się głównie historycy kartografii (S. Alexandrowicz i in. 2017, J. Łuczyński 2011, R. Skrycki 2011). Wydaje się, że połączenie tych warsztatów i spojrzenie z różnych punktów widzenia na ten jeden z elementów mapy powinno być z korzyścią głównie dla historii kartografii.

4. Teksty dopełniające treść mapy

Testy dopełniające treść mapy umieszczone są w obrębie arkusza, na którym jest ona wydrukowana lub na jego odwrociu. Są one drukowane lub rękopiśmienne, mają postać lakonicznych komentarzy odautorskich lub obszernych pogłębionych analiz uzupełniających i wyjaśniających treść mapy. Czasem są to odręcznie napisane na marginesach uwagi lub przy wybranych sygnaturach albo pełne niepewności refleksje, oddające nastrój piszącego.

Najobszerniejsze teksty dopełniające można znaleźć głównie w atlasach. W zasadzie do lat osiemdziesiątych XIX w. niemal obligatoryjnie towarzyszyły one mapom atlasowym. Te obszerne teksty zamieszczane były najczęściej wokół map lub w osobnych woluminach. Składały się z opisów sytuacji topograficznej lub zdarzeń przedstawionych na mapach, komentarzy odautorskich, które z reguły wzbogacane były różnego rodzaju wykazami, krytyką źródeł oraz dodatkowymi informacjami, jakich ze względu na niedoskonałość metod kartograficznych nie potrafiono przedstawić na mapie. Pomiędzy szpaltaami tekstu zamieszczano tablice chronologiczne i różnorodne dane statystyczne. Teksty i tabele z danymi liczbowymi często wyjaśniały i dopełniały treść mapy (B. Konopska 1994, W. Spallek 2018).

Jednak najbardziej interesujące są różnego rodzaju dopiski odręczne. Świadczą one bowiem nie tylko o użytkowaniu dzieła kartograficznego, ale często o okolicznościach jego wykorzystania i emocjach, które sprowokowały piszącego do wzbogacenia jego treści.

¹⁷ K. Tulak (2013) skupiając się na dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. w wąskim aspekcie grafii i interpunkcji pisze: „(.) gdy otworzymy dawną książkę, rękopiśmienny lub drukowany kodeks, naszą uwagę przyciągnie rozbudowany, liczący kilka, a nawet kilkanaście kart utwor dedykacyjny, wpisany w bardzo niekiedy bogatą ramę wydawniczą. Owe dedykacje wyróżniają się kształtem graficzno-typograficznym, czcionką, inną z reguły niż ta, którą złożono tekst dzieła. Czcionka o różnym kroju i stopniu występuje też w samym utworze dedykacyjnym. Uwagę dzisiejszego odbiorcy szesnasto- i siedemnastowiecznych dedykacji przyciąga również interpunkcja, i to nie tyle za sprawą odmiennych znaków (ostatecznie ukośnikiem posługujemy się i dzisiaj, a informacja, że stanowi on odpowiednik przecinka, jest na ogół wystarczająca), ile z powodu odmiennej zasady rządzącej użyciem znaków przestankowych. Analizie tych właśnie, graficzno-typograficznych i interpunkcyjnych składników tekstów dedykacyjnych w dawnej książce jest poświęcone niniejsze studium.”

5. Teksty archiwalne

Osobną kategorię tekstów tworzą wszelkie archiwalia, bez których analiza treści mapy i jej ocena są niepełne. To wszystkie dokumenty, które powstały przed lub w trakcie pracy nad mapą oraz jej dystrybucji. Zaliczyć do nich można m.in. instrukcje i opisy terenowe wykonane podczas pomiarów, metryki map i dokumentację działalności wydawniczej, odnoszącą się do tytułów własnych lub konkurentów oraz wszelkie rachunki, kwity potwierdzające czynności drukarskie lub dystrybucyjne. Są to więc wszystkie dokumenty, które pozwalają prześledzić podstawę źródłową, wykorzystaną do opracowania utworu kartograficznego, motywy i ograniczenia decyzji podejmowanych przez twórcę mapy i wydawcę, pozycję mapy na rynku wydawniczym itd. Trudno generalizować, ale prawdopodobnie w dużych oficynach kartograficznych istniały podobne wytyczne, jak opracowane na potrzeby map wojskowych. Są one bowiem istotne z punktu widzenia wydawcy, gdyż zawarte w nich zasady nadają mapom oryginalności i przyczyniają się do rozpoznawalności firmy wydawniczej¹⁸. Zazwyczaj jednak te dokumenty są przypadkowo znajdowane. Instrukcje i wytyczne do opracowania map stanowią osobne (samoistne) dokumenty, które częstokroć się nie zachowały, jednak w większości przypadków są po prostu trudne do odnalezienia¹⁹. Dotarcie do nich bywa dość złożone z uwagi na sposób przechowywania źródeł kartograficznych w archiwach, gdzie tworzone są osobne zespoły do przechowywania map i osobne do dokumentacji tekstowej (instrukcje, korespondencja, założenia merytoryczne, metryki itd.). Sygnatury tych dokumentów nie są w żaden sposób ze sobą połączone²⁰.

6. Teksty o mapach

Do tej grupy zaliczam wszelkiego rodzaju omówienia i autoreferaty, recenzje, artykuły recenzyjne i polemiki oraz katalogi i teksty promocyjne zamieszczone w czasopiśmie lub w formie druków ulotnych. Piśmiennictwo w tym zakresie jest dość bogate, czego dowodzą różnego rodzaju bibliografie nie tylko kartograficzne, niemniej dotyczy ono głównie pozycji naukowych, pozostałe nie są rejestrowane. Literatura kartograficzna głównie odnosi się do bibliografii ogólnych i dziedzinowych. Te ostatnie są głównym źródłem wiedzy na temat

¹⁸ Wydawcy kartograficzni często zamawiali lub sami opracowywali nowe, oryginalne kroje liter i wypracowywali manierę ich rozmieszczania. Rozwijając tę myśl można zauważyć wpływ wzorców wypracowanych przez duże oficyny na nowo powstające oraz poddawanie się kulturze państw i zmianom w tendencjach estetycznych epoki.

¹⁹ Można przypuszczać, że współcześnie opracowywane instrukcje do map urzędowych mają większą szansę przetrwania, ponieważ wiele państw nadaje im status dokumentu państwowego. W Polsce niektóre z nich ukazują się w „Dzienniku Ustaw”.

²⁰ B. Konopska, M. Barwiński, *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*, Warszawa 2021, s. 8–9.

piśmiennictwa kartograficznego, w tym rodzajów publikacji zaliczonych do tej grupy.

Warto tu zwrócić uwagę na wydawnictwo „Bibliotheca Cartographica”, założone przez kartografów niemieckich w 1958 r. Założyciele „Bibliotheca Cartographica” nawiązywali do kroniki kartograficznej publikowanej od 1882 do 1941 roku w „Geographisches Jahrbuch”. Podobna konwencja bibliografii adnotowanej przyjęta była wówczas przez redakcje kilku czasopism poświęconych kartografii. W każdym tomie „Bibliotheca Cartographica” oraz jej sukcesora (od 1972 r.) „Bibliographia Cartographica” można znaleźć około 2000 monografii i artykułów opublikowanych w około 400 czasopismach w różnych krajach. Wszystkie zamieszczane pozycje były najpierw analizowane przez międzynarodowy zespół współpracujących ekspertów, a następnie kwalifikowane do jednej z grup porządkujących cały zgromadzony zasób (J. Ostrowski 1968, B. Konopska 2021).

7. Zakończenie

Przedmiotem powyższych refleksji były różnego rodzaju przejawy tekstu na mapach, poczynając od znaków tekstowych, współtworzących transkrypcje kartograficzną, poprzez teksty o charakterze formalnym, dopełniającym i dokumentacyjnym, kończąc na tekstach o mapach. Podjęcie tego tematu uświadomiło, że problematyka badawcza dotycząca tekstu, wydawałoby się dość oczywistego elementu związanego z każdym utworem kartograficznym, rzadko bywa podejmowana jako zagadnienie samoistne. Ze współczesnych badaczy polskich można wymienić zaledwie kilku (J. Łuczyński, R. Skrycki, W. Włoskowiec), którzy tekst traktują nie tylko jako źródło historyczne, ale także jako główny problem badawczy. Znakomita większość historyków kartografii i specjalistów z innych dziedzin, wykorzystujących dawne mapy tekst związany z utworem kartograficznym wykorzystuje jako jeden z wielu elementów pomocnych w badaniach. Z tego powodu należy docenić pomysł profesora Karola Łopateckiego, współorganizatora XXXIII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, która odbyła się pod hasłem „Mapa a tekst” w Supraślu w 2020 roku. Wydarzenie to bez wątpienia zwróciło uwagę na zagadnienie tekstu w kartografii i prawdopodobnie zainspirowało co najmniej kilku badaczy do podjęcia tej problematyki. Dowodem są artykuły zamieszczone w XXIV tomie „Z Dziejów Kartografii” autorstwa R. Skryckiego, B. Dybasia, J. Czajewskiego, L. Szaniawskiej, J. Czuczko i D. Jutrzenki-Supryn.

Pojęta w artykule tematyka okazała się o wiele szersza, niż początkowo zakładano. Niemniej udało się wstępnie uporządkować (pogrupować) różne rodzaje tekstów i wykazać słuszność tezy postawionej we *Wprowadzeniu*, że znaki tekstowe i wszelkie inne teksty związane lub odnoszące się do badanej mapy

są źródłem historycznym, które warunkuje wielowątkowe odczytanie jej treści, stanowiąc przy tym niezależny od niej dokument, wpisujący się w świadectwo epoki. Na podstawie przejrzonej literatury nasuwa się wniosek, że spośród wszystkich omawianych rodzajów tekstów największe zainteresowanie budzą ze znaków tekstowych – nazwy własne, z tekstów formalnych – legendy oraz teksty dopełniające i archiwalia.

Literatura

- Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., 2017, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Instytut Historii PAN, „Nauki Pomocnicze Historii”, seria nowa, red. A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Babik W., 1992, *Materiały kartograficzne jako teksty mieszane*, „Zagadnienia Informacji Naukowej”, nr 2, s. 21–45.
- Baramova M., 2010, *Border Theories in Early Modern Europe*, w: *European History Online*, Moguncja: Instytut Historii Europejskiej (IEG).
- Board C., 1982, *Rozwój idei przekazu kartograficznego ze szczególnym uwzględnieniem roli profesora L. Ratajskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 14, nr 4, s. 157–166.
- Czerny A., 2011, *Teoria nazw geograficznych*, „Prace Geograficzne” nr 226, Warszawa.
- Godlewski G., 2018, *Poza nachylenie tekstowe, w stronę doświadczenia przedtekstowego. Wskazówki terapeutyczne*, „Teksty Drugie”, nr 1, s. 61–78. DOI: 10.18318/td.2018.1.4
- Gołaski J., 2012, *Wprowadzanie dawnych polskich nazw na współczesnych mapach*, „Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji”, vol. 23, s. 121–125.
- Kaczmarkowski M., 1987, *Lingwistyka tekstu geneza, rozwój, stan obecny*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, z. 3, s. 105–125.
- Konopska B., 1994, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.
- Konopska B., 2021, *Bibliografia polskiego piśmiennictwa kartograficznego jako źródło wiedzy o kartografii i aktywności naukowej kartografów w Polsce*. W: *Polskie piśmiennictwo kartograficzne 1968–2020*, oprac. i red. Z. Kozieł, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 21–30.
- Konopska B., Barwiński M., 2021, *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*. Polskie Towarzystwo Historyczne: Warszawa.
- Konopska B., Bogacz T., 2017, *Names on maps as an element of the discussion about relativism in the understanding of national identity (based on the example of western and northern Polish territories after 1945 and 1989)*.

- “Polish Cartographical Review”, vol. 49, no. 4, pp. 199–207. DOI: 10.1515/pcr20170015.
- Konopska B., 2013, *Niewygodne dla władzy słowa na mapach na przykładzie publikacji kartograficznych wydawanych w okresie PRL*, w: *Nie należy dopuszczać do publikacji. Cenzura PRL*, red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 122–137.
- Łuczynski J., 2011, *[Siedemnastowieczne] XVII-wieczne mapy Polski według pierwowzoru Gerarda Merkatora z 1585 roku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 43, 2011, nr 3, s. 263–280,
- Mayerowa M.R., 1976, *Posłowie: inwentarz pytań teorii tekstu*, w: *Semantyka tekstu i języka*, red. M.R. Mayerowa, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, s. 291–296.
- Meksuła M., Grzechnik L., 2015, *Ewolucja grafiki polskich map topograficznych*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 175–202.
- Mycielski J., 1900, *Pierwotne słowiańskie nazwiska miejscowości na Śląsku Pruskim*. Poznań.
- Ostrowski J., 1968, *10 lat wydawnictwa „Bibliotheca Cartographica: Bibliographie des Kartographischen Schrifttums*. „Przegląd Geodezyjny”, r. 40, nr 10, s. 436.
- Ostrowski W., 2013, *Relacje semiotyczne w odniesieniu do kartografii*. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, nr 1, s. 5–14.
- Pacek J., 2006, *Indeksowanie w XXI wieku, ewolucja i współczesne funkcje pojęcia*, „Zagadnienia Informatyki Naukowej”, nr 2, s. 32–49.
- Panecki T., 2015, *Porównanie zakresu i metod ujęcia treści na mapach topograficznych ziem zaboru rosyjskiego z przełomu XIX i XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 47, nr 1, s. 47–65.
- Ratajski L., 1971, *Zasady logiczno-semiotyczne uporządkowania i standaryzacji znaków kartograficznych*. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, nr 3 s. 106–116.
- Siewierski H., 1981, „*Architektura słowa*” wokół norwidowskiej teorii i praktyki słowa. *Zagadnienia języka artystycznego*, „Pamiętnik Literacki”, t. 72, z. 1, s. 181–207.
- Skrycki R., 2011, *Atlas jako dzieło sztuki i manifest polityczny (na przykładzie atlasu wielkiego elektora)*, w: *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, red. J. Ostrowski, R. Skrycki, „Z Dziejów Kartografii”, t. 16, Szczecin: Wydawnictwo IHN PAN.
- Słownik terminologii medialnej*, 2006, red. W. Pisarek, Kraków: Universitas.
- Spallek W., 2018, *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*. „Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego” 42, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

- Strauchold G., 2010, *Dyskusja wokół polskiego nazewnictwa tzw. Ziem Odzyskanych w latach 40. XX w.*, w: *Nazwa dokumentem przeszłości regionu. Tom poświęcony Wielkiemu Profesorowi Stanisławowi Rospondowi*. red. J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, W. Kucharski. Wrocław, s. 21–34.
- Szaflarski J., 1965, *Zarys kartografii*, Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.
- Tulak K., 2013, *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. (grafia i interpunkcja)*, „Biblioteka „LingVariów”, t. 16, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Wielki słownik języka polskiego PWN*, wsjp.pl (dostęp: 12.12.2021).
- Włoskowicz W., 2015, *Napisy na mapach III zdjęcia topograficznego Austro-Węgier i na zdjęciach Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie w świetle instrukcji*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 47, nr 1, s. 33–45.
- Wołoszyn M., 2019, *Czy memy są tekstami kultury?*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne”, nr 1, s. 9–28. DOI:10.12775/TSB.2019.001
-

Text at work on the old map. The workshop reflections

Beata Konopska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Katedra Geomatyki i Kartografii

ORCID 0000-0002-9302-5164

E-mail: beata.konopska@umcs.pl

Summary: The aim of the article is to confirm the proposition that textual marks and any other texts related to or referring to a cartographic work are a historical source, which is a prerequisite for a multi-layered reading of the content of the work, while at the same time constituting an independent document which is part of the testimony of the epoch.

An attempt to validate this proposition required the object of study to be defined and the texts taken into consideration to be structured. In the light of the adopted definitions, textual marks of various types are considered, which contribute to cartographic transcription (proper names, common names, abbreviations, letters, numbers, and indices), including formal texts (map title, dedications, information on mathematical bases, and explanations of marks

in the legend, as well as all information related to the time and place of preparation or publication, co-authors, publisher and copyright holder as well as to the confirmation of the lawfulness of the publication), texts supplementing the information on the space depicted in the map (placed within the sheet on which the map is printed or on its reverse), textual documentation (all documents created before or during the work on the map, as well as during its distribution), and texts in which the map is the main theme.

This proposition has been confirmed; yet, it has turned out that among all the discussed text types, the most interesting are textual marks – proper names, and among formal texts – legends, complementary texts and archives.

Keywords: cartographic symbols, textual marks, texts, cartographic sources, old maps
